

Ómagyar nyelvlecke újmagyaroknak

Huszthy Bálint

PPKE BTK – Nyelvtudományi Doktori Iskola

MTA Nyelvtudományi Intézet

huszthy.balint@gmail.com

1. Bevezetés

A Mészg családban megjelenő „újmagyar” nyelv (Romhányi–Nepp, 1968) egy tudományos alapvetésen nyugszik, miszerint a nyelvi változás többnyire az egyszerűsödés irányába halad. A mai magyar (továbbiakban m.) nyelv számottevő egyszerűsödésen ment keresztül a középkori állapothoz képest, ami olykor hasonló átalakulást jelent, mint amit a Mészg család alkotói feltételeztek derűsen a 30. századi m. nyelvről. Az egyik legnagyobb különbség a fiktív „újmagyar” és az eredeti ómagyar (továbbiakban óm.) között abban áll, hogy az utóbbi jól érthető a mai beszélők számára. Ezzel a tömör tanulmánnyal az a célom, hogy tudománynépszerűsítő jelleggel bevezessem az érdeklődőket az óm. rejtelseibe, hogy ne csak értsék, hanem megértsék a középkori m. nyelvezetet.

2. Nyelvtörténeti háttér

A címben szereplő „újmagyar” szó persze nem a jövőbeli, hanem a mai magyarokat jelenti. A m. nyelv történetének „nyelvemlékes” korát (vagyis azt, amelyből konkrét ismeretekkel rendelkezünk) ugyanis három korszakra szokás osztani: *ómagyar* (896–1526), *középmagyar* (1526–1772) és *újmagyar* (1772–napjainkig). A korszakhatárokat jelölő dátumok szimbolikusak, ám egyben igen fontos történelmi és kulturális mezsgyékről van szó, melyek „egy csapásra” megváltoztatták a m. nyelv történetét: a honfoglalás és letelepedés többek között rengeteg új szót, stabil nyelvi kontaktusokat hozott a m. nyelvbe, valamint útjára indította az írásbeliséget; a mohácsi vész következtében középkori nyelvemlékeinknek elsöprő többsége elpusztult; a nyelvújítás pedig az innovációs kísérletek mellett a sztenderdizáció¹ folyamatát is elindította (vö. Kiss–Pusztai, 2003, p. 16).

Legjelentősebb óm. nyelvemlékeink kódexek (vagyis nagy méretű, kézzel írt könyvek), melyekből alig ötven maradt fenn, noha hozzávetőleges becslések szerint ötvenötezer m. nyelvű kézirat létezett korábban (vö. Madas–Monok, 1998, p. 15).² A kódexek legnagyobb része latinból fordított egyházi szövegeket vagy bibliafordításokat tartalmaz. A jelen cikkben található óm. intenzív nyelvkurzust két kódex szövegével fogom illusztrálni: a *Münchener kódex* (1466; rövidítve MK) a négy evangélium legrégebbi m. fordítását tartalmazza, a *Jordánszky-kódex* (1516–19; rövidítve JK) pedig a legteljesebb óm. bibliafordítást.

Az ábrákon János evangéliumának bevezetése látható a két kódexből kivágva, melyek a kódexek kinézetét, formai sajátosságait (pl.: iniciálé, hasábos elrendezés, betűtípus, helyesírás stb.) és nyelvezetét is jól szemléltetik (a szakaszok átírása a 3. és a 4. lábjegyzetben olvasható).

¹ A sztenderdizáció a köznyelv kijelölése és magas presztízsűvé emelkedése, sok élő nyelv történetében ez a lépés jelenti a legújabb nyelvtörténeti korszak kezdetét (vö. Wardhaugh, 2005, p. 32).

² Az óm. és középmagyar kódexek elérhetők az MTA Nyelvtudományi Intézet honlapján, a következő címen: <http://omagyarkorpusz.nytud.hu/>.

Müncheni kódex: János 1,1–2³

Jordánszky-kódex: János 1,1–2⁴

A nyelvi változás folytonosságáról⁵ tesznek tanúbizonyságot a két kódex nyelvezetének különbségei: a MK szövege általánosságban régiesebbnek tűnik, holott a kódexek csupán ötven év különbséggel keletkezettek. Erre apró példa, hogy a JK fenti szövegében megjelenik egy határozott névelő (a 4. lábjegyzetben kurzívvá kiemelve: „*az* yghe”), ami jelentős nyelvi újításnak számít a MK szövegéhez képest, mert a névelő a korai óm. korban még teljesen hiányzott a m. nyelvből, és használata fokozatosan terjedt el a középmagyar korig (vö. Egedi 2011).⁶

3. Következtetések a két kódex alapján

Az óm. nyelvállapotot nem a határozott névelő általános hiánya jellemzi legjobban, épp ellenkezőleg, a középkori m. gazdagabbnak tűnik a mainál, amennyiben zömében több nyelvi elem jelenik meg benne.

Időnként úgy tűnik, mintha feleslegesen túlburjánzó, körülményesen bőbeszédűek volnának az óm. bibliafordítások, ami a szövegek fordítás mivoltának, illetve írott jellegének is betudható (vö. Egedi, 2014). Ugyanakkor ha közelebbről megvizsgáljuk a szövegeket, szembetűnik, hogy egyes redundánsnak érzett elemek mennyire következetesen szerepelnek bizonyos nyelvtani szerkezetekben. Felmerül a gyanú, hogy ezek hiánya esetleg agrammatikus (vagyis rosszul formált) lehetett az óm.-ban. Így például az „és” kötőszó a felsorolások minden eleme, illetve valamennyi mellérendelő tagmondat között jelen van, pl.: a) „és ott vevé őtet [...], és megáldá [...], és mondá” (JK); b) „hívj szegényeket és bénákat és

³ MK, szövegű olvasat: „Kezdetben vala Ige, és Ige vala Istennél, és Isten vala Ige. Ez vala kezdetben Istennél.”

⁴ JK, szövegű olvasat: „Kezdetben vala Ige, és *az* Ige vala Istennél, és Isten vala Ige. Ez kezdettől fogva vala Istennél.”

⁵ Tudományos alapvetés, hogy minden élő nyelv folyamatosan változik, ám a nyelvhasználók valós időben többnyire nem észlelik a változás folyamatát, az csak utólag mutatható ki (vö. Wardhaugh, 2005, p. 169).

⁶ Összehasonlításképpen: a Károli Biblia (1590) azonos szakaszában már jelentősen több határozott névelő szerepel: „Az kezdetben vala amaz Ige, és az az ige vala az Istennél, és az az ige Isten vala. Ez az ige, kezdettől fogva az Istennél vala.”

sántákat és vakokat, és boldog lész” (MK).⁷ Hasonlóan kötelező elem lehetett az óm.-ban a személyes névmás is birtokos szerkezetben, mely a mai m.-ban hiányzik, pl.: c) „kiknek Pilátus ő vérüket elegyítette ő áldozatukkal” (MK); d) „vevé őtet ő karjaira” (JK); e) „mert láták én szemeim te üdvözítődöt” (JK).

Az és és a személyes névmás következetes jelenléte tehát nyelvtanilag megindokolható. E két apró példán kívül számos más „kötött” elem tűnik még fel az óm. szövegekben, melyek mind hozzájárulnak a nyelvezet látszólagos körülményességéhez.

Az és után a leggyakoribb óm. szavak a *vala* és a *kedig* ’pedig’, ezek mellett igen sok, többnyire funkciótlanak tűnő töltelékszó ismétlődik a kiválasztott kódexekben, mint *néminemű*, *valóbizony*, *demaga* stb.,⁸ pl.: f) „Vala *kedig* ott *néminemű* ember”⁹ (MK); g) „Az aratat *valóbizony* sok, a művesek *kedig* kevesek”¹⁰ (MK); h) „*Demaga valóbizony* mondom tinektek”¹¹ (MK). Úgy tűnik, hogy a *kedig* és a különféle töltelékszavak fontos kohéziós elemek az óm.-ban, céljuk sokszor nyomatékosítás, illetve olykor deiktikus jellegűek; a *néminemű*höz hasonló kvantorok pedig szinte kötelezően specifikálhatják a határozatlan főneveket (amihez az újmagyarban elegendő egy határozatlan névelő).

A „vala” azért tűnik fel számtalanszor az óm. szövegekben, mert három szerepben is állhatott. Az óm.-ban legalább négy múlt idő létezett,¹² melyek egymással nem voltak felcserélhetők (vö. Bárczi–Benkő–Berrár, 1967, p. 515). A köztük lévő jelentésbeli különbségek azonban az újmagyar korra semlegessé váltak, és ma egyedül a „befejezett jelent” használjuk (vö. É. Kiss–Gerstner–Hegedűs, 2013, p. 99).¹³ A *vala* önállóan is képezhetett múlt idejű alakot (a mai „volt” értelemben), valamint segédigeként két másik múlt idő része volt, így majdnem minden mondatban szerepelt.

Nemcsak szavak, hanem grammatikai kategóriák is lehettek kötelezők az óm.-ban az újmagyarhoz képest, mint például a többes számú egyeztetés. A d), e) és g) példákban szerepelnek olyan többes számú főnevek, melyek a mai m.-ban egyes számban szoktak megjelenni (például a páros testrészek). Egyéb példákból kiderül, hogy számnévi kifejezések használata is kötelező egyeztetéssel járhatott az óm.-ban, pl.: i) „három emberek sok nyomorúságokkal” (JK); j) „aluszik *vala* Péter két vitézek között két láncokkal megkötözvén” (JK). Könnyen elképzelhető, hogy a többes szám fordítói latinizmus, ám a számbeli egyeztetések nagy száma és következetessége alapján egy korábbi grammatikai állapotra is gyanakodhatunk, melyben a kérdéses alakoknak esetleg az egyes és a többes számú változata is jól formáltnak számíthatott.

Számtalan példát lehetne még hozni az óm. nyelvállapot gazdagságára, például más igeidőkkel, a feltételes mód szélesebb használati körével, a határozóragok változatosságával, különböző ma már nem használt igenevekkel, szórendekkel kapcsolatban (l. Bárczi–Benkő–Berrár, 1967; Kiss–Pusztai, 2003; É. Kiss, 2014). Befejezésül azonban még azokról a

⁷ Példa erre a János-evangélium ábrákon idézett bevezető mondata is, melyben kétszer szerepel az „és”, míg az egyiket a legtöbb mai fordításban törölték.

⁸ Az óm.-ban gyakori a kötőszóhalmozás, mint amilyen a *demaga*, a *de azonban*, valamint az újmagyarban sokszor helytelenített *de viszont* is.

⁹ Mai fordításban: „Volt ott egy ember”.

¹⁰ Mai fordításban: „Az aratnivaló sok, a munkás kevés”.

¹¹ Mai fordításban: „Bizony mondom nektek”.

¹² A négy fő múlt idő Bárczi–Benkő–Berrár (1967, p. 515) szerint a *folyamatos* (mond *vala*), az *elbeszélő* (monda), a *befejezett* (mondott) és a *régmúlt* (mondott *vala*). É. Kiss (2014, p. 60) modernebb és logikusabb paradigmájában ezek *befejezetlen múlt*, *egyszerű múlt*, *befejezett jelen* és *befejezett múlt*.

¹³ „És kinek hiányoznak [a múlt idők]?” – tette fel a kérdést egy neves nyelvész egy nyelvtörténeti konferencián; mert valóban, a mai m.-ban egyetlen múlt idő (és az igekötők) használatával is lehetséges különböző múltbeli viszonyok árnyalása.

„szóínyencségekről” szeretnék szót ejteni, melyek az újmagyarig vezető úton jelentősen átalakultak, és az óm. szórakoztató oldalát is feltárják.

Számos olyan szót találni óm. szövegekben, melyek mára alakilag változatlanok maradtak, ám jelentésük átalakult. A következő szavak például arra az etimológiai törvényszerűsége hívják fel a figyelmet, hogy az elvont kifejezések konkrétabb jelentésükből keletkeznek (vö. É. Kiss–Gerstner–Hegedűs, 2013, p. 130): *éh* ’gyomor’, *hős* ’fiúgyermek’, *ápol* ’csókol’, *rokon* ’közel’, *ingyen* ’egyáltalán (nem)’, *vigaszt* ’gyógyít’, *vigyáz* ’virraszt’ stb.¹⁴

A mai m. nyelvben találkozni olyan óm. eredetű szavakkal is, melyek szótöve mára kihalt, és csupán képzett változatban éltek tovább, pl.: *vemhes* ← *vehem* ’csikó’; *istápol* ← *istáp* ’mankó’; *tapodtat* ← *tapod* ’lép’; *híja* ← *hi* ’üresség’; *eloro*, *orvul*, *orgyilkos* ← *or* ’tolvaj’; stb. Továbbá jó néhány olyan hangulatfestő jellegű szó is létezett az óm. korban, melyek hangzását a mai m. kifejezőbbnek érezheti a szó újmagyar megfelelőjéhez képest, pl.: *hagyapik* ’köp’, *beléndezkedik* ’paráználkodik’, *rezzeszt* ’késztet’, *leletezetes* ’beteg’, *villamodik* ’hajnalodik’, *derhenyő* ’derült idő’, stb.

Végül azokról a szavakról szeretnék említést tenni, melyeknek nemcsak szóalakja, hanem nyelvtani szerepe is átalakult vagy kiveszett a m. nyelvből. Többek között olyan szintetikus határozószók tartoznak ide, melyek több jelentést voltak képesek egyesíteni, illetve amelyek a mai m.-ban többnyire körülírással vagy különböző szavakkal fejezhetők ki, pl.: *monnó* ’mindkettő’, *koronként* ’időnként, egyfolytában’, *tétova* ’mindenfelé, sokfelé’, *legottan* ’rögtön, egyszercsak’, stb. (a m. szótörténetről l. Kiss–Pusztai 2003 vonatkozó részeit). Ám ide sorolható a *vall* ige is, amely az óm.-ban épp olyan birtoklást kifejező ige volt, mint az angol *have*, német *haben*, francia *avoir*: r) „Mert minden *vallónak* adatik, és bőveltetik, attól kedig, ki nem *vall*, és az, melyet *vall*, elvetetik ötöle” (MK), vagyis akinek van, annak még adnak, akinek pedig nincs, attól még azt is elveszik, amije van.

4. Konklúzió: Milyen is az ómagyar?

Középkori kódexeink szövege rendkívül körülményesnek tűnik, a szerzők feltűnően túlbonyolítják a mai m.-ban egyszerűbben is közölhető információtartalmat. Mindez a fennmaradt szövegek fordítás jellegéből is adódhat, ám tekintve, hogy sok nyelvi változás az egyszerűsödés irányában halad, az óm. valószínűleg eredetileg is igen szövevényes volt.¹⁵

Az óm. számos nyelvtanilag kötött elemet tartalmaz, melyek mára kikoptak, de a középkorban feltehetőleg csak használatukkal lehetett a mondandó nagy részét megfogalmazni. Ez persze a kifejezőmód korábbi látszólagos gazdagságát is jelenti, hiszen például több igeidő,

¹⁴ Szövegkörnyezetből kiragadott példák: k) „Lőn Jónás a cethalnak *éh*ában három éj és nappal” (JK); l) „*Hős*, teneked mondom, kelj fel! [...] És megadá ötet ő anyjának” (MK); m) „Júdás, *ápol*attal árułod el Embernek Fiát?” (MK); n) „Állnak vala kedig *rokon* Jézusnak keresztjéhez és ő anyja és ő anyjának húga.” (MK); o) „*Ingyen* sem tudom, sem ismertem, mit mondasz” (MK); p) „És hozának őneki minden gonoszul valókat [...], és *megvigasztá* őket.” (MK); q) „Tűrjetek itt, és *vigyázzatok* énvelem [...], és lelé azokat alattok, mert valónak ő szemük megnehezettek” (MK).

¹⁵ Ez a cikk nem generatív nyelvészeti felfogásban íródott, de megjegyzendő, hogy a generatív nyelvészek más szempontból vizsgálják a nyelvi változást: eszerint a nyelvek bonyolultsága nem változik, és ha egy nyelvben valahol egyszerűsödés történik, a rendszer máshol bonyolódik (pl. az egyszerűsödő múlt idők helyett az igekötők pótolják a befejezettség jelzését), (vö. É. Kiss, 2014). Emellett találni olyan nyelvtani elemet is, melynek eltűnése nem egyszerűsítette, hanem bonyolította az újmagyart: ilyen a passzív szerkezet. Személytelen szenvedő szerkezettel sokszor egyszerűbb kifejezni bizonyos történéseket, mint körülírással (ami a mai m.-ra jellemző). Egyszerű példa erre a tékozló fiú egyik mondata apjához: s) „Immár nem vagyok méltó *hívattatnom* te fiadnak” (MK), amit a mai fordítások csak jelentéstorzulással járó körülírással tudnak visszaadni: „Már nem vagyok méltó arra, hogy a fiadnak nevezzen”.

változékony rag- és névutórendszer, mára elhomályosult szóképzések, szemléletes megfogalmazások voltak jellemzők az óm. nyelvezetre.

Az óm. tehát „komplikáltabb” az újmagyarnál, de egyúttal gazdagabb is, valamint személyes benyomásként elmondható róla, hogy szép és szórakoztató (ezt a bő körülírások, gyakori ismétlések – pl. *vala* –, és az alakilag a maiakkal azonos, de mást jelentő szavak válthatják ki). Az óm. egy további meglepő tulajdonsága, hogy rendkívül jól érthető. Ennek elsődleges oka, hogy „nem kevesebb van benne, hanem több”, hiszen az azóta egyszerűsödött szerkezetek többet árulnak el számunkra a jelentésből (még ha néha homályosak is). Másrészt egyes nézetek szerint az óm. érthetőbb a mai beszélők számára sok más nyelv középkori változatához képest. Ennek a benyomásnak számos nyelven belüli és kívüli oka lehet (pl. a m. nyelv kisfokú nyelvjárási elkülönülései, illetve a nyelv agglutináló szerkezete, ami miatt a szótó többnyire jól kivehető marad). Mindenesetre az óm. szövegek olvasása (főleg digitalizált változatban, vö. Simon, 2014) az újmagyaroknak valóban nem esik kifejezetten neheze, és erre tudom buzdítani cikkem olvasóit is, ha még többet szeretnének megtudni az óm. nyelvezetről, hiszen ennek legjobb módja az egyéni tanulmányozás.

Hivatkozások

BÁRCZI Géza–BENKŐ Loránd–BERRÁR Jolán (1967) *A magyar nyelv története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

EGEDI Barbara (2011) Az ómagyar határozott névelő kialakulásának grammatikai vonatkozásai. In: BAKRÓ-NAGY Marian–FORGÁCS Tamás, *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*. Szeged, SZTE, pp. 35–47.

EGEDI Barbara (2014) A latin forrásszövegek hatása az ómagyar szintaktikai jelenségekre. In: É. KISS Katalin, *Magyar generatív történeti mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó, Függelék.

É. KISS Katalin (2014), *Magyar generatív történeti mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

É. KISS Katalin–GERSTNER Károly–HEGEDŰS Attila (2013) *Kis magyar nyelvtörténet*. Piliscsaba, PPKE BTK.

KISS Jenő–PUSZTAI Ferenc (2003) *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó.

MADAS Edit–MONOK István (1998) *A könyvkultúra Magyarországon*. Budapest, Balassi Kiadó.

ROMHÁNYI József–NEPP József (1968) Üzenet a jövőből – A Mézga család különös kalandjai. Rajzfilmsorozat.

SIMON Eszter (2014) Corpus building from Old Hungarian codices. In: É. KISS Katalin, *The Evolution of Functional Left Peripheries in Hungarian Syntax*. Oxford, Oxford University Press, Függelék.

WARDHAUGH, Ronald (2005) *Szociolingvisztika*. Budapest, Osiris Kiadó.

A kódexek elérhetősége: <http://omagyarkorpusz.nytud.hu/>